

УДК 82:141.338

Лілія ОЖОГАН

УКРАЇНСЬКІ УРОКИ СПІВБУТТЯ ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІТЕРАТУРИ У ШКОЛІ ВИЖИВАННЯ

У статті з'ясовано своєрідність взаємозв'язку філософії і літератури в українському культурному просторі, проаналізовано особливості співбуття цих феноменів в умовах несвободи.

Ключові слова: синкретизм філософії і літератури, мовомислення, «філософія серця», феномен «культурної неприйнятності».

На сучасному етапі актуалізувалися дискусії щодо взаємовідносин філософії та літератури. При цьому дослідження окресленої проблеми відбувається в декількох напрямках: 1) зіставлення філософії і літератури як двох автономних практик задля виявлення подібного і відмінного між ними; 2) уведення літератури як рівноправного компонента в контекст філософії того чи того мисленника; 3) відшукування філософських проблем у літературних текстах. Вагомий внесок у вивчення питання стосунку цих двох феноменів культури зробили М. Гайдегер, Ж.-П. Сартр, Ж. Дерріда, Г.-Г. Гадамер, Г. Башляр та ін. З-поміж українських учених, які розглядали особливості взаємозв'язку філософії і літератури в національному культурному просторі, варто відзначити І. Мірчука, Д. Чижевського, В. Горського, О. Забужко та ін. Прикметно, що саме порубіжна доба кінця ХХ – початку ХХІ ст. означена пильною увагою до розв'язання цієї проблеми не лише вітчизняних філософів, а й літературознавців (наукові розвідки Т. Гундорової, В. Моренця, С. Павличко, Я. Поліщука, Л. Тарнашинської та ін.). Відтак на сьогодні маємо чимало напрацювань насамперед у вивченні естетично-філософських поглядів конкретних митців слова, а також філософської проблематики їхньої творчості. Натомість потреба у ґрунтовному дослідженні специфіки взаємозв'язку філософії і літератури в Україні досі залишається незадоволеною. Пропонована стаття являє собою спробу почасти заповнити цю духовну лакуну. Мета нашої наукової розвідки – систематизувати об'єктивні причини співбуття літератури і філософії у вітчизняній культурі, розкрити своєрідність їхніх відносин в умовах бездержавності.

Зв'язок літератури і філософії в українській культурі має об'єктивну генетичну основу. Якщо в Західній Європі до ХХ ст. домінував теоретичний тип філософування, то в нас – художньо-образний. Така особливість зумовлена передусім особливостями української ментальності, однією з прикметних рис якої є недостатня розвиненість абстрактно спекулятивного, замкненого на собі філософського умогляду. На це свого часу вказували І. Мірчук та В. Маркус, зауважуючи, що з-поміж українців «знаходимо мало «чистих» філософів» [10, с. 350]. Зазначимо, що у вітчизняній духовній культурі не приживеться погляд на філософію як на систему викінчених, від початку «науково» визначених суджень. При цьому не підлягає сумніву і той факт, що «безсистемність» є іманентною специфічною рисою не лише української, а й усієї слов'янської філософії. Як стверджував І. Мірчук: «Духовна енергія, що виступає у формі філософського мислення, має у творчості слов'ян не вертикальні, а горизонтальні тенденції, вона спрямовується не вгору, а вище» (переклад мій. – Л. О.) [19, с. 128]. Щодо України, то тут, розпочинаючи з перекладу «Діалектики» візантійського мисленника VI ст. Йоана Дамаскіна, панівним є розуміння філософії як любові до мудрості, як специфічного способу життєдіяльності. Позаяк любомудріє поєднує в собі розмисловий і чуттєвий елементи, то й у процесі пізнання, пошуку смислу і ціннісного значення явищ світобудови помітну роль відіграють почуття, що цілком узгоджується з емоційною, чуттєвою вдачею українців. Недаремно талановитий поет-мисленник ХХ ст. Є. Маланюк наголошуватиме: «Ми є кордоцентричний нарід» [8, с. 77]. Саме ця «кордоцентричність» спричить проростання на українському ґрунті т. з. «філософії серця» з притаманною їй недовірою до раціонального пізнання істини, відстороненого теоретизування. Досить показовою є позиція відомого лінгвіста, теоретика літератури, професора Харківського університету О. Потебні, який у своїй праці «Думка й мова» (1862) наголошував, що «людину характеризує не знання істини, а прагнення, любов до неї, переконання в її бутті» [12, с. 34]. Власне, чимало українських мисленників в ієрархії вартостей віддавали першість не розуму, а серцю, з глибин якого «любов виростає» (переклад мій. – Л.О.) [18, с. 87]. Як наголошував один з відомих представників київської

філософської школи кінця XIX – початку XX ст. О. Гіляров: «Усе найкраще в житті дається серцем, а не розумом» (переклад мій. – Л. О.) [3, с. 33]. Отож, на відміну від західноєвропейської культури, де філософія і література традиційно протиставлялися як раціо – емоцію, поняття – образ, об’єкт – суб’єкт, наука – мистецтво, у вітчизняній культурі таке розмежування втрачало сенс. Навіть виокремлення в добу бароко філософії у відносно самостійну сферу теоретичного осягнення світу не спричинить якогось суттєвого розриву її з літературою. Підтвердженням цьому є творчість найяскравішого репрезентанта української духовної культури того періоду Г. Сковороди. Учення видатного мисленника – це синтез філософської думки, художньої уяви, етико-морального пафосу. Воно постає не в поняттєво-теоретичній, а в символічно-образній формі. Опріч усього, у філософії Г. Сковороди досить виразно виявлений елемент гри. А саме світ гри своєрідно поєднує філософію й мистецтво. Указуючи на цю особливість, А. Товкачевський, критик і публіцист часопису «Українська хата», у своїй статті «Григорій Сковорода» проникливо відзначить, що український любомудр «немов грається перед читачем» цитатами Святого Письма, «пересипаючи їх та милуючись ними, мов дорогоцінним камінням», відтак, у ці цитати «він не раз вкладає увесь патос своєї душі, так що одірвані частини зовсім іншої цілоти набирають нового значення, нового патосу – не біблійного, а сквородинського» [15, с. 170]. Уже інший дослідник – Д. Чижевський стверджував, що Сковорода бере поняття як образи і символи, «ставиться до них, так би мовити, як дитина, і грається з ними, відбудовуючи замість сухих конструкцій живі символічні будови, що не є, одначе, безсистемні, безмістовні і філософічно незначні» [17, с. 39]. Істотно, що філософія Сковороди постійно перебуває у просторі мистецтва. Властиво, вона є водночас і мистецтвом.

Стосовно сплетіння філософії і літератури у вченні видатного українського мислителя цікаві думки висловлював А. Товкачевський. Він характеризував філософію Сковороди як «споглядальну» («созерцательную»). Що вкладав дослідник у це поняття? За Товкачевським, філософія поділяється на наукову та споглядальну. Останню критик і публіцист «Української хати» ще визначав як

«правдиву». Споглядальна філософія, на протигагу науковій, не шукає причин, не систематизує фактів, не доводить своїх тверджень. Вона – це «життя душі». Вона ґрунтується на інтуїтивному, образному осягненні світу, який не піддається суто раціональному, дискурсивному поясненню. Якщо наукова філософія, незважаючи на точність її методів, тонкість логічної аргументації, нас не зворушує, не захоплює, то споглядальна – збурує наші почуття, емоції, проникає в серце, викликає сильні і глибокі переживання. При цьому А. Товкачевський наголошував: «Правдива філософія, поезія і релігія – все це різні ймення для одної й тієї самої речі» [15, с. 172]. Як бачимо, дослідник ототожнює споглядальну філософію з мистецтвом слова та релігією. Для нього «правдивий» філософ – це водночас і поет, і святий, і пророк. Такими, на думку А. Товкачевського, були Шекспір і Сковорода. Зазначимо, що поєднання в одній особі мислителя, митця, пророка, ідеолога – звичайне явище в історії української культури. Особливо ж прикметне воно для доби XIX – XX ст.

В умовах бездержавності вітчизняне філософське мовомислення редукувалося до царини красного письменства. У відповідь на виклик історії, на виклик часу українська література змушена була брати на себе не лише мистецькі функції. З огляду на своє виняткове становище в системі культури, вона так чи інакше задовольняє запити нації в постановці та розв'язанні етичних, соціальних, політичних, філософських проблем. Література стає чи не єдиним прихистком для любомудрія, полем породження і продукування філософських смислів, набуваючи статусу «національно спеціалізованої філософії» [7]. І хоча деякі дослідників убачають у поєднанні мистецтва слова із філософією, етикою, політикою певну аномальність, однак зважаючи на українські реалії бездержавного простору, синкретизм літератури і філософії давав нашій нації шанс на самозбереження тоді, коли різні колонізатори докладали всіх зусиль для її знищення. І як тут не пригадати відомого письменника-екзистенціаліста Ж.-П. Сартра, який стверджував, що література – це ангажована філософія, політична активність, яка підтримує свободу. Тож і не дивно, що вітчизняна філософська думка XIX – XX ст. розвивається переважно у сфері мистецтва слова. Її історія, за слушним зауваженням

О. Забужко, щонайменше на дві третини збігається з історією літератури, збігаючись тим самим у парадоксальний спосіб «із магістральною інтенцією світової культури ХХ ст.» [7, с. 122].

Спільне синтетичне буття мистецтва слова і мистецтва думки значно збільшувало можливість їхнього «виживання» у світі, де українцям повсякчас треба було доводити й обстоювати своє право на існування. Самостійне ж буття філософії для бездержавної нації було тією розкішшю, на яку, за твердженням І. Мірчука, «вже не ставало жодної енергії». «Лише у часи забезпеченого державного існування, лише серед гарніших, вигідніших умов життя, – наголошував автор праці «Г.С.Сковорода. Замітки до історії української культури» (1925), – коли щонайменше деякі верстви суспільні можуть у вільних хвилях віддатися свого роду «*dolce far niente*», можуть знайти вільний час, щоб віддатися роздумуванню над вічними загадками життя з вищої точки погляду, – тільки тоді витворюється відповідний ґрунт для розвитку філософії» [9, с. 38–39]. Безперечно, плекати філософію «як науку вільних людей» (Платон) поневолена нація була не спроможна. Відомо ж бо, що рабство закриває простір для розвитку самостійної думки. Як проникливо зауважив Н. Аббаньяно: «Філософія – головно і за суттю акт свободи. Там, де нема свободи, нема і філософії» (переклад мій. – Л.О.) [1, с. 22].

Протягом тривалого поневолення значна частина українців не лише відлучилась від рідної мови, а й відучилась від самого процесу розумування. Відтак з'явилася рабська порода людей, які вже собі не належали, які мазохістськи приймали владу над собою зовнішніх авторитетів, які не лише дозволяли собою потурати, а й звикли понижувати самі себе. У цій інертній масі був загублений усіякий внутрішній імператив. А пустку, що виникла, раби заповнювали чужими, зовнішніми імперативами. Свого часу відомий історик М. Грушевський указував на найтяжче і найшкідливіше ярмо нашого народу – добровільно прийняте духовне чи моральне «закріпощення». На його думку, це було «духовне холопство, холуйство раба, якого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом» [4, с. 704]. Утративши здатність виробляти духовні цінності, українці цієї породи й собі не

надавали жодної іншої вартості, окрім тієї, яку їм приписували їхні володарі. Зокрема вони легко і радо зрікалися свого імені аби бути зневажливо поійменованими колонізаторами як «малороси», «хохли» тощо. Вони понад усе жадали відмовитися від власного «Я», щоб розчинитися в «Іншому». І. Франко в оповіданні «Герой поневолі» майстерно змалює цей рабський тип, сформований невільничою дійсністю. Головний персонаж твору – Степан Калинович, «канцеліст при львівській скарбовій бухгалтерії», людина слабка й безвольна, позбавлена відчуття власної тожсамості, гине духовно й фізично у шлюбі з полькою, а його сини «виросли на гарячих польських патріотів; про руський рід свого батька навіть не чули ніколи» [16, с. 374]. Про героя-відступника і багатьох таких як він, письменник зауважував: «Здавна привиклі цінити себе і все своє за ні за що, а бити поклони перед чужим, вони при сильнішим подуві історичного вітру відставали від своїх, а у чужих, яким віддавали свою силу, своє серце й життя, не знаходили ні признання, ні пошани, ні пам'яті» [16, с. 21, 374]. Таке поширене з-поміж українців самовідчуження засвідчувало моральну й інтелектуальну деградацію суспільства, поруйнованість його свідомості та культури.

Колоніальне, тоталітарне гноблення спричинить появу феномену, який О. Забужко проникливо означить, як «культурна неприємність». Письменниця-філософ слушно наголошує: «Нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови (метамови), неминуче мислить несамостійно – себто сходиться з єдиної унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй, з-не-приємнюється щодо цієї позиції (себто щодо себе самої)» [7, с. 125–126]. «Знеприємнення» могло обернутися для українців цілковитою втратою власної національної ідентичності та зведенням до стану корисної, працюючої, стадної тварини. Властиво, наш народ, один із найчисельніших у Європі, за умов бездержавності опинився перед загрозою з-не-буттєвлення. Зважмо, що саме таку мету переслідували різні колонізатори України. Усілякими засобами (відкритими і прихованими, жорстокими і підступними), вони цілеспрямовано і методично нищили насамперед рідну мову поневоленої нації. Позбавляючи український народ власної домівки (адже згідно з М. Гайдеггером, мова – це «дім буття» [2, с. 243],

чужинці прирікали його на небуття. Вельми показовою є характеристика російської імперської державної політики М. Грушевським. На початку ХХ ст. історик зауважить, що в Росії «розвивалася й сягала ... досконалості система утрюм-бурчєєвських заходів, спрямованих на придушення й цілковите скасування «осужденной на небытие» української народності...» (переклад мій. – Л. О.) [5, с. 115]. Сколонізована нація почувала себе бездомною, безпритульною на своїй же землі. Занапащені рабством і обтяжені «тавром бездержавності» (Б. Цимбалістий), українці блукали найзгубнішими манівцями, втрачаючи віру в себе, жадання бути собою. Із втратою рідної мови вони втрачали власне світобачення (варто пригадати твердження відомого німецького філософа В. Гумбольдта, який наголошував, що «різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на почуття є в дійсності різними світобаченнями») (переклад мій. – Л.О.) [6, с. 379]. Надзвичайно згубним виявиться призвичаєння українців до послуговування готовими істинами, нав'язаними їм ззовні, адже саме це спричинило втрату найвартіснішого – власної гідності. Недаремно відомий російський мисленник другої половини ХІХ ст. В. Соловйов наголошував: «Подати людині іззовні готову істину, поза її власним мисленням та досвідом – означало б відібрати внутрішню гідність і в істини, і в людини» (переклад мій. – Л.О.) [14, с. 32]. Відтак не один українець, утративши гідність, рідну мову, ставав сліпим зряддям у чужинницьких руках.

В умовах несвободи сформується тип, який відомий мисленник ХХ ст. М. Шлемкевич влучно охарактеризує поняттям «загублена українська людина». Надзвичайно показове в цьому потрактуванні є перше слово. Одинадцятитомний Словник української мови тлумачить прикметник «загублений» у таких значеннях: «1) який загубився, пропав, зник; 2) непомітний на фоні або серед чогонебудь; 3) самотній, усіма забутий, покинутий» [13, т. 3, с. 97]. Як бачимо, кожне із цих значень окреслює вимальований М. Шлемкевичем образ українця, враженого небезпечним вірусом рабства. Прислужництво й пристосовництво стають доконечною потребою для народу з недужим духом. Століттями живучи серед постійних принижень та утисків, він призвичаювався до плебейства і занедбував свій аристократизм. На тлі змізернення раси виразно простежувалась загальна нерозвиненість того прошарку суспільства,

який мав би відігравати роль інтелектуальної еліти. Звідси – втрата смислового простору свідомості, що зрештою загрожувало народу втратою тожсамості. Адже філософське мислення, як слушно наголошував Ф. Ніцше, «насправді не так відкриття, як упізнавання, пригадування давнього, повернення під рідний дах – у далеку прадавню спільну родину душ...» [11, с. 25]. У стані «культурної неприємності», коли життя ще жевріє, та вже, власне, не доходить до свідомості, будь-яке «упізнавання, пригадування» унеможлиблювалося. А приспане відчуття «спільної родини душ» спричинить хронічну українську хворобу – духовну роз'єднаність, яка невпинно вела націю до самознищення. За таких обставин саме завдячуючи митцям слова «знеприємлення» не обернулось мертвим сном для України. Для сколонізованого народу художнє слово було тією «рятівною ниткою», по якій він навромацки пробирався до справжнього буття, до свободи. Перефразовуючи твердження відомого філософа-екзистенціаліста А. Камю, що література є єдиним провідником у світі абсурду, зазначимо, що для української нації література була єдиним провідником у світі несвободи.

Отже, вітчизняна література як нетеоретична (софійна) філософія, насичена світоглядним змістом, духовною енергією рідного народу, в умовах бездержавності брала на себе етнозахисну та націєтворчу функції. Ані Т. Шевченко, ні П. Куліш, ні І. Франко чи Леся Українка не були, як і багато інших українських майстрів художнього слова, філософами-теоретиками. Натомість їхня творчість надавала виразного спрямування національній філософській думці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббаньяно Н. Философия и свобода / Н. Аббаньяно // Аббаньяно Н. Структура экзистенции : Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм и другие работы / [пер. с итальян., комм. А.Л. Зорина]. – С.-Пб. : Алетейя, 1998. – С. 19–28.

2. Гайдеггер М. Навіщо поети? / [пер. з нім. Юрія Прохаська] / М. Гайдеггер // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [2-е вид., доповн.] / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 2002. – С. 230–249.

3. Гиляров А. Н. Платонизм как основание современного мировоззрения в связи с вопросом о задачах и судьбе философии / А. Н. Гиляров. – М. : Изд-во тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1887. – 90 с.
4. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Хроніка. – 2000. – Вип. 39–40. – С. 704–716.
5. Грушевский М. Украинский Пьемонт. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. – С.-Пб., 1907. – С. 115–120.
6. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / Пер. с нем., сост., общая ред. и статьи А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1988. – 426 с.
7. Забужко О. Філософія і культурна притомність нації / О. Забужко // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 117–128.
8. Маланюк Є. Нотатники (1936–1968): Документально-художнє видання / Є. Маланюк. – К. : Темпора, 2008. – 336 с.
9. Мірчук І. Г. С. Сковорода. Замітки до історії української культури / І. Мірчук // Хроніка. – 2000. – Вип. 39–40. – С. 38–57.
10. Мірчук І. Філософія (Енциклопедія українознавства. Словникова частина) / І. Мірчук, В. Маркусь. – Париж; Нью-Йорк, б.р. – Т. 9. – 538 с.
11. Ніцше Ф. По той бік добра / Ф. Ніцше // Ніцше Ф. По той бік добра. Генеалогія моралі / [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів : Літопис, 2002. – 320 с.
12. Потебня О. Думка й мова (фрагменти) / [пер. з рос. Марії Зубрицької] / О. Потебня // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [2-е вид., доповн.] / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 2002. – С. 34–51.
13. Словник української мови : у 11 т. / [гол. ред. коллег. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1972. – Т. 3. – 744 с.
14. Соловьев В. С. Поэзия гр. А. К. Толстого / В. С. Соловьев // Литературная критика. – М. : Современник, 1990. – С. 122–394.
15. Товкачевський А. Григорій Савич Сковорода / А. Товкачевський // Українська хата. – 1913. – № 3. – С. 170–185; № 4–5. – С. 258–274.
16. Франко І. Герой поневолі / І. Франко // Франко І. Збір. тв.: у 50 т. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 21. – С. 333–374.

17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1991. – 175 с.

18. Юркевич П.Д. Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Божим / П. Д. Юркевич // Юркевич П. Д. Вибране. – К. : Абрис, 1993. – С. 73–114.

19. Mirčuk I. O słowiańskiej filozofji / I. Mirčuk // Przegląd filozoficzny. – Warszawa. – 1927. – Z. 2 / 3. – S. 117–135.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2011

Л. ОЖОГАН

УКРАИНСКИЕ УРОКИ СОСУЩЕСТВОВАНИЯ ФИЛОСОФИИ И ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛЕ ВЫЖИВАНИЯ

Статья посвящена специфике взаимосвязи философии и литературы в украинском культурном пространстве, проанализировано особенности этих явлений в условиях несвободы.

Ключевые слова: синкретизм философии и литературы, языковое мышление, «философия сердца», феномен «культурной бессознательности».

L. OZHONAN

THE UKRAINIAN LESSONS OF COEXISTENCE OF PHILOSOPHY AND LITERATURE AT SURVIVAL SCHOOL

In this article the features of interrelations of philosophy and literature in the Ukrainian cultural space are investigated, the peculiarities of coexistence of these phenomena in condition of captivity are analyzed.

Key words: syncretism of philosophy and literature, language thinking, «heart philosophy», phenomenon of ‘cultural unconsciousness’.

УДК 821.161.1

Роман ТКАЧЕНКО,

Юрій ТКАЧЕНКО

НАУКА І ЕТИКА В ПОВІСТІ М.АМОСОВА «ДУМКИ І СЕРЦЕ»

У статті проаналізовано проблемно-тематичний аспект повісті М.Амосова «Думки і серце». Особливу увагу приділено авторської свідомості і українському контекстові.

Ключові слова: повість, лікар, конфлікт, композиція, авторська свідомість, двійник.

М. Амосова називають російським письменником. Так вважають ЗМІ, так зазначено в каталогах бібліотек. Він був росіянином і писав по-російськи. Хоч і жив у Києві, але в межах того